

על גבולות הפרשנות*

מרדכי בר-און

יונה הדרי, משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים 1955–1975, מכון שלום הרטמן / מרכז צביון, אוניברסיטת בר-אילן, הקיבוץ המאוחד, ירושלים, 2002, 447 עמודים.

במבוא לספרה משיח רכוב על טנק, כותבת יונה הדרי כי הרבתה בציטוט מקורות משום שרצתה 'לתת למקורות עצמם לדבר'.¹ אכן, הדרי מביאה בפנינו קורפוס עשיר, המשקף יריעה רחבה של סגנונות כתיבה והלכי רוח שרווחו בשנות החמישים והשישים בחלקים נרחבים של העילית הספרותית בישראל. אף על פי כן היא צובעת את הדברים בפרשנות חריפה ולעתים מוקצנת. זה כמובן לגיטימי ואולי אף בלתי נמנע, משום שכל היסטוריון נדרש לפרשנות ולאפיונים משלו לחומר המחקר שבו הוא עוסק. אולם הדרי מסכמת את ממצאיה כאילו הם משקפים את דמותו של 'החייל המשיחי בן הקיבוץ'. עוד היא מציינת כי לאחר מלחמת סיני 'הרליגיוזיות גברה על "דת העבודה"', והיסוד המשיחי הרליגיוזי גבר על היסוד החלוצי חילוני;² רואה ביחסם של לוחמים לאבני הארץ יחס ארוטי ממש, כאילו 'האבן עצמה היא שנוגעים בה, כמו שנוגעים באישה'; מסכמת ש'דור הבנים עובר מאיחוד ארוטי עם העבודה ועמל הכפיים לאיחוד ארוטי עם אובייקטים בעלי משמעות דתית היסטורית, שבא עימם במגע בעקבות נצחוננו במלחמה'; ולבסוף מוסיפה ש'הארוטיזציה של המלחמה מחליפה ב-1956 את הארוטיזציה של עבודת הכפיים'.³ כאן אני מתנתק מהלך מחשבתה, משום שלא אלה

* מאמר נוסף שלי, שדן בהיבטים אחרים בספרה של יונה הדרי, ראה אור בציון, כרך סט (תשס"ד), עמ' 535-539.

1 הדרי, משיח, עמ' 42.

2 שם, עמ' 28.

3 שם, עמ' 29.

הדמויות ואין זו המציאות הרוחנית שהכרתי בשעה שהטקסטים שהיא מפרשת נכתבו. ייתכן שאותם מושכים בעט שהדרי מביאה בפנינו מדבריהם לא שיקפו כראוי את המציאות, אך חוששני שבנוסף לכך גם היא עצמה תורמת להרחקת הדברים ממה ש'באמת היה'. מסקנותיה חפוזות ונמהרות, היא מקצינה את משמעותן של מטפורות, ונוטלת לעצמה 'ליסנטיה פואטיקה' היפה לכותבי שירה או לעיתונאים, אך פסולה למבקש לכתוב היסטוריה ראויה לשמה.

אקדים ואומר שביקורתי תמקד לא בתהליכים המרכזיים, שעליהם עומדת הדרי בדרך משכנעת למדי, אלא בטרמינולוגיה המשמשת אותה לאפיונם מנקודת מבטה האישית. הדרי עמדה היטב על התמורות, הזעזועים והתהליכים שהתרחשו בקרב בני הדור, בעיקר בקרב הלוחמים, אלא שהיא מקצינה את אפיוניהם ואת הערכתם, ונמצאת מסלפת אותם.

אדגים את ביקורתי בשלוש דוגמאות מובהקות. אתחיל בעניין שבו אני מעורב אישית: כוונתי לנאום הרמטכ"ל יצחק רבין בהר הצופים לאחר מלחמת ששת הימים, שהייתה לי, כפי שהדרי עצמה מספרת, יד בחיבורו. הדרי לומדת מתוך עיון בנאום ש'לא הונח כתר הרוח על ראשו של איש החרב, כי אם איש החרב הוא זה שהניח את כתר הרוח על ראשם של אנשי הרוח ובכך עשאם לאנשי רוח'.⁴ אמנם כן, רבין ורבים אחרים האמינו באותם ימים שצה"ל ממלא תפקיד חשוב ב'האדרת כוחה התרבותי והמוסרי של האומה', אולם מעולם לא סברו שהצבא הוא הממלא תפקיד זה בעצמו, או שהמלחמה והניצחון הם, כטענתה של הדרי, הדרך שבה מבצע הצבא תפקיד זה. לפרשנות זו אין כל זכר בנאום. הרמטכ"ל אף מפרש בנאומו שהכוונה היא 'למשימות המכוונות לענייני שלום, לא לחורבן כי אם לבנין'. הוא סבר שמערכת החינוך של צה"ל עושה אותו לבית ספר המאפשר לצעירים רבים מבין העולים החדשים להתאקלם ולהיטמע במרקם התרבות הישראלית, וכי השירות בצבא כרוך בערכים חיוביים כאהבת המולדת, רעות ומסירות. את כל דבריו על 'יתרונו הרוחני והמוסרי של צה"ל', המתבטא בלחימה עצמה, הוא מקדיש להסבר הישגיו של צה"ל במלחמה ולא לתפקידו 'בהאדרת כוחה התרבותי והמוסרי של האומה'. להפך, הוא תוזה ומבהיר שיחודו של צה"ל, אינו אלא ביטוי לייחודו של העם' משום ש'מהעם הוא בא ואל העם הוא חוזר'.⁵

אכן, הרמטכ"ל ראה בהענקת תואר דוקטור של כבוד 'אות הכרה ביתרונו הרוחני והמוסרי של צה"ל', אך את מקור הסמכות הרוחנית תלה במפורש באנשי האוניברסיטה,

4 שם, עמ' 97. על נסיבות חיבורו של הנאום ראו, מרדכי בר-און, 'מאחורי נאום יצחק רבין בהר הצופים', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור השני תשי"ח – תשכ"ח, ירושלים 2000, עמ' 401-408.

5 בקטע זה יש ציטוטים הן מהמקור שהופץ בצה"ל מטעם המטה הכללי ביולי 1967 והעתקו מצוי בידי, והן מדברי הפרשנות של יונה הדרי בעמ' 96-99.

שאותם כינה 'מורי הדור' ושכפניהם הוא עמד 'ביראה ובכבוד', שהרי מידיה של האוניברסיטה היה צה"ל זקוק ל'הכרה'. מנין אפוא מגיעה הדרי למסקנה המוקצנת והמופרכת ש'איש החרב הוא שהניח את כתר הרוח על ראשם של אנשי הרוח? מנין היא מסיקה שרביץ רמז כי 'הצבא לא רק שאינו נופל מעולם התרבות והרוח שמייצגת אותו האוניברסיטה, הוא אף עולה עליהם? האומנם מתבקשת מסקנה נמהרת זו מכך שהרמטכ"ל האמין כי ניצחונם של הלוחמים 'נישא על גבי ערכים מוסריים, על גבי מאגרים רוחניים, לא על גבי הנשק או הטכניקה הקרבית? ומכך שהניצחון בא לו 'בזכות התודעה של שליחות עליונה? הוא עצמו מפרש את השליחות כך: 'להבטיח קיום האומה במולדתה, לקיים – ואפילו במחיר חייהם – זכותו של עם ישראל לחיות חייו במדינתו – חופשי, עצמאי, בשלום ובשלווה'. האם אין אלה משימותיו של הצבא? האם לא לכך נועד?

מדוע נוטלת הדרי לעצמה את החירות להפוך דברים על ראשם, ולטעון שמאמונתו של רביץ כי טייסי חיל האוויר 'ניחנו בערכים מוסריים' אפשר להסיק כי הוא גם סבור 'שהלוחמים הם אלו שיכולים להעניק לאוניברסיטה את ערכי הרוח והמוסר [...] הסיף מאציל על הספר. הסיף נוטל את בכורת הספר'⁶ היפוך הדברים הוא פרשנות בלתי לגיטימית, משום שאין בדברי הרמטכ"ל אף לא מילה אחת שתצדיק זאת, ואני יכול להעיד שמחשבות כאלה היו רחוקות מלבו ומלב משהו אחר בצה"ל באותם ימים. בפרשנות של הדרי לנאום הרמטכ"ל יש דברים תמוהים נוספים. הרמטכ"ל דיבר בנאומו על 'הנגיעה שנגעו הלוחמים הישר לתוך לב ליבה של ההיסטוריה היהודית'. כיצד היא מסיקה ש'חיבורו של הצנחן אל הכותל מבטל את מעמדו של הכותל כסמל של כיסופים וחלומות? הרי ברור שההפך מזה הוא הנכון: הצנחן שבכה ליד הכותל נתן ביטוי מובהק להתחברות אל כיסופי הדורות. עבור הצנחן החילוני אין המקום קדוש בגלל הקורבנות שפסקו וההיכל שחרב. הוא נוגע בלבה של ההיסטוריה דווקא משום שבמשך אלפיים שנה ראה העם בכותל את סמל הכיסופים לגאולה. ומה הבסיס לטענתה ש'הכותל לא מסמל את ההיסטוריה, הכותל הוא ההיסטוריה היהודית? וכי 'רק הצנחנים, קבוצה נבחרת, זוכים להתגלות הזו'⁷ הרי ברור שתחושת הצנחנים הייתה הפוכה: הם נגעו בכותל אך ורק משום שהוא סימל עבורם את ההיסטוריה היהודית ועשו זאת בשם העם כולו, לא ככת נבחרים.

אחת התזות המרכזיות בספר היא שבעקבות המלחמות נחשפת והולכת בקרב הנוער החילוני תופעה חדשה של 'רליגיוזיות חילונית', או כלשונה של הדרי, 'אוטופיה משיחית רליגיוזית', שאותה היא מאפיינת בעקבות י"ח ברנר כ'כמיהה וציפיה לחוויה

6 הדרי, משיח, עמ' 99.

7 שם, עמ' 97-98.

דתית ללא דת'.⁸ אכן, בתוך החומרים שבהם נברה בחריצות רבה היא מגלה עדויות רבות לביטויים מתלהמים המשתמשים בביטויים 'כמו דתיים', ואפילו האלוהים בכבודו ובעצמו מככב בכתבי סופרים ומשוררים העוסקים בחוויית המלחמות. לדעתה של הדרי, 'הסופרים והמשוררים, שהיו לא אחת גם הלוחמים, אינם מתייחסים אל המקורות המקראיים כאל סמלים, או כאל שימושי לשון מטפוריים. [...] הביטויים המקראיים אינם מושאלים; הם הממשות. הם תכונות הלוחם, לא עוד אמצעי פיוטי קישוטי'.⁹ הדרי מכלילה את התופעה בתיתה לאחד מפרקי המשנה בספרה את הכותרת 'החייל האלוהי והמלחמה האלוהית'.¹⁰ יתר על כן, לעתים נראה שהדרי מבחינה ב'רליגיוזיות' פגאנית, או אפילו 'פטישיסטית'. את דבריו של חיים גורי ש'אלה שקבעו שאדמה ואבן הן אדמה ואבן, ואין להאנישן ולייחס להן תכונות אנוש כדיבור, צעקה, נאמנות והמתנה ממושכת אינם יודעים על מה הם מדברים', מפרשת הדרי באומרה: 'האהבה הלוהטת לאבן כממשות ולא כסמל היא תמצית הרליגיוזיות'.¹¹

לעניות דעתי משקפת פרשנותה של הדרי קושי להבין את מהותה של החילונית לעומקה, כפי שזו התפתחה בקונטקסט הציוני והישראלי. מלחמת ששת הימים העמידה בפני סופרים ומשוררים חילוניים, ואף בפני סתם אזרחים מן השורה, בעיה קשה של ביטוי. קשה להפריז בעוצמת הרגשות שאחזו בכל קצוות העם במלחמה זו. הצירוף של עומק החרדות בימי ההמתנה עם מהירות הניצחון ומלאותו, והמפגש המפתיע עם ארצות התנ"ך – חוללו רמות התפעמות ורוממות רוח שמעטים הסכימו להם. הם 'עוררו מעיינות של רגש והתגלות רוחנית [...] גדולים מהרגלי הלשון'.¹² מדרכם של סופרים ומשוררים להעצים את ביטוייהם בעזרת ביטויים ומושגים שקודשו במסורת השפה מדורות. הדרך הסלולה להעלות את רמות הביטוי לגבהים עוברת תמיד דרך ציטוטים וביטויי לשון שהיו מקודשים בתודעת הקוראים ואשר אופפת אותם מאז ומעולם רוממות רוח. בעם היהודי, יותר מכל העמים שעברו תהליכי חילון, עדיין אצור רובו של מאגר המטפורות וביטויי הלשון האלה בשכבות התרבות שהיו כרוכות בלי התר עם האמונה והדת. לכן, השימוש בביטויי לשון השאובים מרובדי האמונה, ואף השימוש

8 שם, עמ' 23.

9 שם, עמ' 100-101. בין השאר מובאת ציטטה מדברים שכתב המשורר משה דור ביום השלישי לקרבות, ובה נאמר בפירושו: 'שימושי הלשון התנ"כיים קרמו אתה עור וגידים ובשר חדשים'. משה דור, 'בחרדת לבב', על המשמר, 9.6.1967.

10 הדרי, משיח, עמ' 126.

11 שם, עמ' 102. חיים גורי הגיב בדבריו על התקוממותו של עמוס עוז נגד 'מיתוס האדמות הזועקות ומקומות הקוראים לשחרור'. דברי עמוס עוז מובאים מתוך שיח לוחמים, הדרי, משיח, עמ' 141-142. דברי גורי במאמריו 'עיקר וטפל', למרחב, 17.12.1968, 'אותו ערב ליד הכותל', שם, 18.10.1967.

12 הציטוט הראשון מתוך נאומו של הרמטכ"ל בהר הצופים. הציטוט השני מובא בידי הדרי, מן הסתם מתוך שיח לוחמים, משיח, עמ' 98.

בשם האלוהים, אינם מצביעים על 'רליגיוזיות' שנתגלתה לפתע, אלא רק על אותה התפעמות שביקשה ביטויים הולמים לעוצמתה.

איני בטוח שהביטוי 'אקסטזה', שבו מאפיינת הדרי את חוויית ההתעלות שחש העם במלחמת ששת הימים, מתאר נכונה חוויה זו, למרות שביטויים רבים שהיא מביאה נראים בהחלט 'אקסטטיים'.¹³ בטוחני שאפשר להטיל ספק בהגדרתו של חנן מוניץ, ש'אחד המאפיינים של מצבים אקסטטיים הוא שהגירויים והחוויה נתפסים כבעלי משמעות דתית'.¹⁴ אולם הגדרה זו משמשת להדרי בסיס לאפיון ההתפעמות שאחזה בעם כחוויה 'רליגיוזית', ואפילו 'משיחית'. האם אין האדם החילוני מסוגל להרגיש 'אקסטזה' מבלי לייחס לחוויה ממד דתי?

ייתכן שהעוקץ נעוץ בערפל העוטה את המושג 'רליגיוזיות'. הוגים חילוניים מדברים לעתים קרובות על 'חוויות רליגיוזיות', ואפילו משתמשים במושג 'חוויה אלוהית' כביטוי לרגעים שבהם חש האדם מעין חריגה מדל"ת אמותיו אל עבר עולמות עליונים, רגעים שבהם האדם חש חוויה טרנסצנדנטית. אולם בדרך כלל אין הדבר כרוך בספק המתעורר, לכאורה, בעצם העמדה החילונית, המניחה במרכז ההגות את האוטונומיה של האדם. עדיין מדובר בחוויית ההווה, לא במציאות עליונה שאינה תלויה בו. חוויה רליגיוזית של אדם חילוני אינה בבחינת חזרה זמנית או חלקית בתשובה. אולם מכלל דבריה של הדרי מתקבל הרושם שהיא מערכבת שלא כדין את המושג השאול בפי חילונים עם עולמם הרוחני של אנשים מאמינים. אכן, ספרה מלא ציטוטים העשויים להטעות את הקורא שעמדתו החילונית אינה מוצקה דיה. אולם בקריאה נוספת יתברר שהמדובר הוא דווקא ב'שימושי לשון מטפוריים' ותו לא.

אביא רק שתיים מתוך שפע הדוגמאות המצויות בספר על מנת להבהיר את דברי. האומנם סבורה הדרי שגבריאל צפרוני באמת חשב ש'המשיח הגיע לירושלים כשהוא עייף, אפור, רכוב על טנק'? או שמא מעיד הדבר על כך שצפרוני אינו מאמין כלל במציאותו של משיח ולכן, כדי להעצים את התרשמותו מן המעשה הרב שעשו באותו יום הצנחנים בירושלים, הוא משתמש במטפורה המושחזת הזו?¹⁵ השימוש הזה במונח 'משיח' הוא שימוש אנטי-דתי ובטוחני שחרדי ירושלים היו מסתייגים ממנו כליל. או שמא היה ש' שלום סבור שטייסי צה"ל פעלו 'על פי תווי זמרה כוכביים עוד לא באו

13 אין ספק בלבי שתיאורי ה'אקסטזה' וה'רליגיוזיות' שהדרי תולה בחוויית הניצחון במערכת סיני ב-1956 מופרכים לחלוטין, אך הדיון בשאלה זו היה מאריך את המאמר מעבר לסביר ואינו דרוש להבהרת הביקורת העקרונית שלי. לכן אסתפק בדיון בנושא זה רק בהקשרו עם מלחמת ששת הימים.

14 חנן מוניץ (עורך), פרקים נבחרים בפסיכיאטריה, תל-אביב 1987, עמ' 79, מצוטט אצל הדרי, משיח, עמ' 82.

15 גבריאל צפרוני, 'המשיח – רכוב על טנק דוהר אל מול האש', מעריב, 7.6.1967, מצוטט אצל הדרי, משיח, עמ' 96.

בכתב אנוש? ושירושלים ויריחו הפכו ל'אתרים במפת השמים'? הרי ברור שמדובר במטפורות שיריות, קצת חסרות טעם, אך בוודאי לא 'דתיות'.¹⁶ דווקא דברי ההקדמה של יריב בן-אהרון לקובץ שיח לוחמים מעלים רושם ברור שכל סגנונו אינו אלא 'שימושי לשון מטפוריים'. יריב בן-אהרון הוא אדם חילוני המבקש לנכס לעצמו את מכמני הדימויים, הזיכרונות וביטויי הלשון של תרבות ישראל, מבלי לקבל על עצמו את העולם האמוני שיצר אותם.¹⁷

בצדק מקדישה הדרי עמודים רבים לניתוח אחד המסמכים המעניינים ביותר שמלחמת ששת הימים יצרה: שיח לוחמים. שהרי כאן מדובר לא במשוררים ובסופרים, אלא בסתם לוחמים ובני קיבוץ שלא הורגלו לבטא את רגשותיהם בעברית פיוטית.¹⁸ דא עקא, שפרשנותה של הדרי לאותו מסמך היא לעתים קרובות מופרזת ומופרכת. בין השאר היא מביאה מתוך דבריו של אב שכול את המשפט הנוגע ללב: 'אתה פורח בדם בעולם אחר בצורה פשוטה, בהליכה כה מובנת, בהתגדלות והתקדשות עלית על האש'.¹⁹ הדרי מסבה את תשומת לבנו בצדק לכך שהביטוי 'התגדלות והתקדשות' שאוב מתוך תפילת הקדיש, ומוסיפה: 'לא שם ה' התגדל והתקדש, אלא שם הלוחם התקדש בעצם הליכתו הפשוטה והמובנת מאליה למלחמה, ובמותו'. מתוך חופשיות תמוהה היא מוסיפה: 'רוח האל הייתה בנערים בניצחונם זה במלחמה'. אולם האל כלל לא קיים, אפילו לא בתודעת האב השכול. העדרו של האל מעולמו הוא המאפשר לו ליטול ביטוי דתי כה מובהק מתפילת הקדיש ולהציבו במרכז חווייתו והווייתו החילונית. הדרי מוסיפה ומפרשת דברים אלה כאילו 'הקודש הופך להיות המלחמה', אולם היא עצמה מביאה את תשובתו של שי חולדאי לשאלתו של עמוס עוז מה היה לו קדוש במלחמה: 'שלומי ושלום מדינת ישראל'. לא המלחמה, אלא מושאי תכליתה. אין זו 'שפה סקראלית חדשה' – שפה רליגיוזית, אלא הזדקקות ללשון המקורות כדי לבטא חוויית של קדושה חילונית לחלוטין.²⁰

יקצר המצע מלעקוב אחר כל דברי הפרשנות שתולה הדרי בשיח לוחמים, בחלקם דברים נכוחים וקולעים. אביא רק עוד דוגמה אחת לפרשנות מקצינה ומפריזה. אין ספק ששיח לוחמים משקף חוויות עזות של לוחמים בני הקיבוץ במלחמה, ואפילו התפעמות והתפעלות מעצם חוויית הלחימה אינה חסרה בדברים רבים שנאמרו בשיח. הדרי מסכמת נכון את התחושה הרווחת בין דפי הספר, על הציפייה לשינוי עמוק בחיים

16 ש' שלום, 'אקדמות תשכ"ד', מאזנים, חוברת ג, כרך ב, אוגוסט 1967, עמ' 189, מצוטט אצל הדרי, משיח, עמ' 126.

17 שם, עמ' 100.

18 שם, עמ' 100-119.

19 שם. שיח לוחמים, עמ' 214-215, מצוטט אצל הדרי, משיח, עמ' 101.

20 אולי אין זה מקרה שהדרי שואלת דברים מפיו של ברוך קורצויל, שהיה אדם דתי למהדרין וספק אם היה בידי להבין לאשורו את עולמם של אנשים חילוניים.

שהמלחמה תחולל, במגמה 'להביא לידי תיקון האדם והחברה', ועל האכזבה העמוקה כאשר השינוי אינו מתחולל, משום ש'הדור שיש לו שאיפות כאלה, שניצח במלחמה – אין לו הכוח לשנות'. אך גם כאן היא מקצינה את פרשנותה שלא כדין. אחד הלוחמים אומר ש'המדורה הזאת שאנו קוראים לה מלחמה, אצלנו היא מדורה נהדרת. היא מעוררת את כולנו להתלהבות'. טענתה: 'על פי הגיון זה של משתתפי השיח, יש צורך במלחמה מתמדת, או לפחות במלחמה חוזרת לפרקים, כדי להימצא במצב של התעלות מתמדת'. הרי את תחושות ההתעלות שמלחמת ששת הימים עוררה בלבבות רבים, ואשר עליה מדברים אנשי השיח, מתעדת הדרי עצמה בכשבעים עמוד. מדוע לתלות בהם עמדה מוקצנת כאילו הפכו צמאי דם ומלחמות? לי נראים הדברים לא כהגיונם של משתתפי השיח אלא כעיקום דבריהם לפי הגיונה של המחברת. דברים אלה חורגים מתחומי הפרשנות הלגיטימית בחיבור מחקרי.²¹

מכל המלחמות שבהן עוסק מחקרה של הדרי נראה שמלחמת יום הכיפורים קופחה במיוחד. התרכזותה בתופעת הבכי של לוחמים ובתגובותיהם של הורים שכולים, מחמיצה את אפיון מה שבאמת התרחש באותה מלחמה נוראה. למרות שהמלחמה הותירה צלקות קשות בקרב הלוחמים והעם כולו, נראה לי שהמסקנה אליה מגיע הדרי, כאילו ב-1973 מתגייסות הנשים להציל את הכבוד האבוד של הגברים הלוחמים, נמהרת מדי, מתעלמת מכך שעשרות אלפי לוחמים המשיכו בלחימה עקשנית במשך קרוב לשלושה שבועות – ויצאו בתנועת מחאה נמרצת, שישראל לא ידעה כמותה עד אז, לאחר ששחררו מהשירות. תמהני כיצד מגיבים מוטי אשכנזי וחבריו למקרא המשפט 'אצל הלוחמים אין מחאה, יש בכי', או למשפט התמוה לא פחות, 'בכי ולא מחאה. בכי על עצם המלחמה ונוראותיה – כל מלחמה. זה אפילו לא בכי פוליטי [...] המחאה מופנית נגד התקשורת – לא נגד הממסד הפוליטי'.²²

אין ספק שמלחמת ששת הימים, ובעיקר תקופת החרדות בימי ההמתנה, עוררו בקרב רבים התעניינות מחודשת בממד היהודי של הקיום הישראלי ורצון לחזקו. תחושת הבידוד המדיני והחרדה לעצם הקיום, הגם שלא היה להם יסוד במציאות, סחפה רבים עד כדי העלאת זכר השואה. המפגש המרגש עם נופי התנ"ך ועם הכותל בעיצומה של המלחמה עורר רבים לחשוב הן על הגורל היהודי החוזר ומופיע בעולמם, חרף הישגיה של הציונות, והן על הזיקה אל התנ"ך ואל ההיסטוריה היהודית, על רבדיה השונים. הדרי מסכמת יפה הלך רוח שבלט במיוחד בדברי בני הקיבוצים בשיח לוחמים, והתבטא 'בהטחת קובלנה והאשמה נגד האבות, "מפלצות הגאולה"', שלקחו מן הבנים

21 הדרי, משיח, עמ' 124-125.

22 שם, עמ' 175-177.

את היהדות 'ונישלו אותם מאמונה דתית ומהיהדות, בעוד שלאבות, כך טענו, נשאר המטען היהודי מן הבית שעזבו'.²³

אף על פי כן נראה לי שהדרי קושרת באבחנות נכונות אלה שתי שגיאות: היא מפריזה במשקל שיש לתת לתופעה בכללה, מצד אחד, וכורכת אותה שלא כדין עם שאלת האמונה הדתית ועם התופעה שהיא מכנה 'הרליגיוזיות החילונית', מצד אחר. אכן, המוטיבים האלה מופיעים בצורה בולטת בשיח לוחמים, אולם יש לזכור שמתתפי השיח אינם בהכרח מייצגי 'דור הבנים' כולו. למי שנעתר למארגני השיח ובא לפגישות היו מן הסתם נטיות לב שתאמו את רוח המארגנים.²⁴ עקבתי מקרוב אחר התפתחויות אלה בתנועה הקיבוצית, ונראה שרק מיעוט קטן מבני הדור השני נתפס להגיגים מעמיקים בנושאי היהדות. יתר על כן, במידה שהייתה בשנים ההן היענות לנטיית הלב הזו, היא הסתכמה בנכונות ללמוד משהו על 'ארוץ הספרים היהודי' ולהחזיר מקצת מהמסורות הקשורות בחגים יהודיים אל חיי הקיבוץ. אולם לא כל מי שמדליק נרות בשבת, צם ביום כיפור או מקים סוכה עושה זאת מטעמים 'רליגיוזיים'. אין מקום ללגלוג המוצנע בדבריה על בני הקיבוץ, 'המגדירים שיבה למסורת, חזרה ליהדות וחיפוש שורשים' באמצעות 'אביזרים' כגון 'נרות שבת, סוכה, שקית תלית ותפילין, צום יום הכיפורים', ועושים זאת 'רק כביטוי חיצוני. הם שבים למגע, למישוש, לראיה, כיוון שלא מתלווים אל "האביזרים" האלו, התכנים המצוותיים, הנורמטיביים "אביזרים" אלה אמורים לסמל במסורת היהודית'. הרי גם החזרה הזו לשורשים היא חילונית במובהק, שכן היא רואה ביהדות תרבות, לא מערכת 'מצוותית, נורמטיבית'. טענתה של הדרי, שאנשי השיח חזרו רק 'לדיון מילולי בסמלים, אך לא בלימוד טעמיהם או בתרגומם למצוות', חושפת אולי את תפיסתה את מהות היהדות. אולם תפיסה זו זרה לעולמם החילוני של בני הקיבוצים, שאינם מעוניינים כלל ב'טעמי המצוות' או 'בתרגומם למצוות' מעשיות ולדידם אין כל סיבה שיעשו כן.²⁵

מן הסתם תטען הדרי נגד הביקורת שאני שוטח כאן, שהיא לא ביקשה אלא לשקף את 'המחשבה הציבורית', כפי שזו נרשמה במאות השירים, המאמרים ורבי השיח אותם סקרה. אולם לבד מן הפרשנות המקצינה שלה היא נתפסת מדי פעם, ניכר מכלל הדברים שהדרי סבורה כי הציטוטים הרבים המובאים בפני הקורא אכן משקפים את הלכי הרוח הציבוריים שרווחו באותן עשרים שנה ומאפיינים את התרבות הישראלית של אותם ימים. יתר על כן, ניכר מדבריה שהיא נוקטת עמדה ביקורתית כלפי היבטים שונים של

23 שם, עמ' 38.

24 לניתוח מאוזן יותר של משמעות השיח ומקומו בחיי התנועה הקיבוצית ראו, אלוץ גן, השיח שגווע?: 'תרבות השיחים' כניסיון לגיבוש זהות מיוחדת לדור השני בקיבוצים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב תשס"ג.

25 הדרי, משיח, עמ' 155-156.

אותם הלכי רוח, מנקודת מבטה האישית. כמי שהיה פעיל במרחב הציבורי בתקופה הנדונה לא נותר לי אלא לומר: לא אלה הלוחמים שהכרתי, לא אלה הלכי הרוח שבהם נתקלתי. מה עוד שרבבות המפגינים נגד הכיבוש ונגד המלחמות, שגדשו את כיכרות העיר החל מסוף שנות השבעים ובעקבות מלחמת לבנון, מפריכים את טענתו של פרופסור נתן רוטנשטרייך, המובאת אצל הדרי, ש'המלחמה יש לה יתרונות רוחניים, המלחמה מעבירה את העם מאנוכיות מנוונת, השוררת בימי שלום לדבקות בכלל בימי מלחמה'.²⁶ 'שיר לשלום' שהושר בפי להקת הנח"ל בחודשים שלאחר מלחמת ששת הימים, והשמיניסטים שביקשו מגולדה מאיר לא להתמיץ כל פתח העשוי להביא לגמר המלחמות, משקפים בסופו של דבר הלכי הרוח אחרים, שלא מעטים נוהים אחריהם.

רשימת משתתפים
(לפי סדר המאמרים)

אוניברסיטת תל-אביב	אורי כהן
אוניברסיטת תל-אביב	דנה כץ
מרכז יעקב הרצוג	אסף קניאל
אוניברסיטת בר-אילן	יצחק חמיטובסקי
תל-אביב	חיים גרוסמן
המכללה האקדמית אורנים	יעל גילעת
אוניברסיטת תל-אביב	דן גלעדי
האוניברסיטה העברית בירושלים	אביתר פריזל
אוניברסיטת תל-אביב	מתתיהו מינץ
האוניברסיטה העברית בירושלים	אורי ביאלר
אוניברסיטת אמורי	דוד טל
יד יצחק בן-צבי	מרדכי בר-און